

תמר סוברן

חידת היונה והשושן – לשון הצופן של לאה גולדברג

החיבור בין יונה ושושן שבכותרת המחזור של גולדברג הוא נדיר. קשה למצוא לו מקבילות בשירה, בסיפורי עם או במיתוסים. המחזור בן ארבעת השירים של גולדברג מערים חידה על חידה. השיר הראשון והאחרון במחזור דומים בצורתם: הם מתארים דו-שיח כואב וגעגועי בין הדוברת ליונה התמה. השיח מתחיל בשעת הערביים ומסתיים בשיר האחרון בלילה ללא שינה, ליל ייסורים, שבסופו "ירדה מן השחק יונת האור, איילת השחר נושאת במקור". בשיר השני והשלישי נעלמת היונה ומופיעים השושן והשושנה והרועה בשושנים. שני השירים מבטאים בגידה ושברון לב של אהבת ננטשת. השושנה תיבול באין שושן, הטל יורד כדמעה בשיר השני, אבל נזכרת בו גם דבורת דבש שתביא דבש מן הכוורת. זוהי חידה נוספת של צירוף שמבקשת פתרון. השיר השלישי מזכיר את שיר השירים בהיפוך: הרועה בשושנים, החתן, נעלם. הכלה שבורת הלב מספרת ששבע שנים עבד אהובה את אביה. אך בשונה מסיפור יעקב ורחל "בשנה השמינית בגד ויאהב אחרת". מועד פרסומו של המחזור גם הוא מוזר: ערב פסח תש"ח. הארץ סוערת, ירושלים מכותרת, מאבק דמים כבר מתחולל ערב הכרזת המדינה ועזיבת הבריטים. אומנם לאה גולדברג דבקה באמונתה שאין לכתוב שירי מלחמה, ואכן יש רמזים לשיר השירים המתקשר לערב פסח, אך החריגות הלירית הכאובה והפרטית של המחזור הזה בעת פרסומו בולטת ומבקשת הסבר.

א. חידת היונה והשושן

רבות מיצירותיה של לאה גולדברג מוכרות לכול; ספרי הילדים, הרומן "והוא האור" והרומן הגנוז "אבדות" והשירים המולחנים (טיקוצקי, 2011; הירשפלד, 2010). "משירי היונה והשושן", המחזור בן ארבעת השירים, הוא מהמוכרים פחות. המחזור מופיע בקובץ "מוקדם ומאוחר" שיצא במהדורות רבות מאז שפורסם לראשונה בשנת 1959. בספר זה קיבצה גולדברג מבחר משיריה שהתפרסמו בספרי השירה הקודמים שלה.¹ בין מחזורי השירים שבספר נמצא מחזור זה על ארבעת שיריו השונים זה מזה באופיים. הם שונים בתבניתם והקשר שביניהם חידתי. גם הכותרת המצרפת יונה לשושן. ניסיון לפענח את פשר הצירוף מוביל אל מחזור קודם לו בספר בעל שם דומה: "משירי הקרפול והורד". כותרת המשנה שהוסיפה המשוררת למחזור הזה היא "פרימיטיב שבדי". בהערת שוליים בתחתית העמוד – שהיא חריגה בנוף הספר – מופיע הסבר לכוכבית שהוצמדה לכותרת המשנה. נכתב בו: "בכפרים שוודיים היו מציינים עוד במאות הקודמות תמונות פרימיטיב על נושאים מן התנ"ך, המשתלבים עם חיי הכפר והוויו. הסמל הוא על הרוב הקרפול והורד".² הסמיכות הזאת בין שני המחזוריים ששמותיהם הזוגיים דומים, מצביעה אולי על קשר בין 'יונה' ל'שושן' במוטיבים שבשירי העם, או בנושאים של מיתוסים ואגדות. אך כל ניסיון למצוא זיקה בין יונה לשושן העלה

¹ הקובץ שהיה מעין סיכום ביניים של יצירתה השירית משך אליה את חיצו הביקורת של המבקרים הצעירים דן מירון ונתן זך. הם לא השכילו לעמוד על ייחודה וגדולתה, וגרמו לה עוגמת נפש רבה. בשירה "הסתכלות בדבורה", שעוד ידובר בו להלן, היא "עוקצת" את מבקריה אלה (שמיר, 2000).

² "קרפול" מופיע במילון מונחי הצומח של האקדמיה ללשון העברית בצמוד לשמו של פרח הציפורן carnation ובלטינית: *Dianthus caryophyllus*

https://terms.hebrew-academy.org.il/munnah/408_1/%D7%A6%D6%B4%D7%A4%D6%BC%D6%B9%D7%A8%D6%B6%D7%9F

חרס.³ אוספי סמלים ומשלים לא הצביעו על קשר כזה, מומחים לאגדות ולמיתוסים ומומחים ללאה גולדברג לא ידעו להשיב. פתרון לחידה נמצא אולי בין ארבעת בתי המחזור עצמו (סעיף א במאמר); אפשר שהמועד והמקום של הפרסום הראשון של המחזור יוליך לפתרון (סעיף ב); אולי טמון הרמז בהלחנות לחלקים מן המחזור ולמחזור השלם (פרק ג). והנה מסתבר שבעקיפין דווקא דרך ההלחנות מתגלה מקור מסתתר שמחבר יונה עם שושן. אפשר שהוא מאיר כוונות נסתרות של המשוררת, ואולי באותה דרך נחשף גם הנמען שאליו מופנה המחזור החידתי כולו (סעיף ד).

ב. אי-אחידות

המחזור "משירי היונה והשושן" אינו אחיד. השיר הראשון מבין הארבעה, הפותח את המחזור והדומה בצורתו לשיר הרביעי המסיים אותו, הוא שיר קצר פיוטי, שקול ומחורז, שורותיו קצרות והוא בן ארבע בתים.

א

בְּרוּחַ עֶרְבִים
אֶדְמָה הַקָּמָה.
מֵאַיִן תְּבוֹאִי?

מִקְצֵה הַשָּׁמַיִם
קוֹלֶךְ נִשְׁמָע,
הָאוֹר עַל כְּנָפֶיךָ,
יוֹנָה תִּמָּה.

אווירת התום הפסטורלית והפיוטית של שני הבתים הפותחים משתנה מעט עם התקרב הלילה בשני הבתים החותמים את שיר א. שעת הערבים שהשתקפה באודם הקמה מפנה את מקומה לקרבתו המתאפללת של הלילה. המבע פיוטי, לשונו נשגבת, מקראית, והתמונה מעין מיתולוגית: היום מתואר בחסכנות כגיבור מיתולוגי היוֹרָה את השמש לים. לשון התיאור נשענת על לשון שירת הים "סוס וְרוֹכְבוֹ רָמָה בָּיָם" (שמות טו, א). הלילה המתקרב מביא עמו אזהרה עדינה ליונה לשמור על כנפיה, אולם עדיין אין בשני הבתים האלה ממש איום או מצוקה.

הַיּוֹם אֶת הַשָּׁמַשׁ
בָּיָם רָמָה.
קְרוֹב הַלַּיְלָה
יוֹנָה תִּמָּה.

³ ציטוט יחיד שעולה על דעתי הקושר בין יונה לשושנה הוא מאוחר יותר מהמחזור של גולדברג. הוא מופיע בשיר האהבה המחויך שכתב חיים חפר ללהקת התרנגולים והלחין סשה ארגוב בראשית שנות השישים של המאה העשרים: "האם אמרו לך פעם". בבית החמישי חורזות המילים שושנה ויונה: "האם, האם, האם, האם אמרו לך פעם / נִשְׁקוֹל צְחֻקָה צְלוּל כְּאֶגֶל טַל עַל שׁוֹשְׁנָה. / נִשְׁאֵם עִם לֵיל אֲנִי אוֹתוֹ שׁוֹמֵעַת / אֲנִי חוֹלֵם עַד בִּקְרָע עַל מִשְׁק כְּנָפֵי יוֹנָה". <https://www.youtube.com/watch?v=UTCjNqrZnsQ>. משוררות אחדות בדור שאחרי גולדברג, בהן זלדה ורביקוביץ, כתבו על שושנים, אולם אין בשיריהן אזכור של יונים בסמיכות לשושנים.

קרוב הלילה,
הגיע התור.
שמרי על פנפך
אחרית האור.

בשיר ב משתנה האווירה ומשתנה הקצב. בפתיחת המחזור פגשנו ביונה, עתה לראשונה אנו פוגשים בשושן כפי שהבטיחה הכותרת. אלא שההבטחה לא ממש מתקיימת, כי היונה נעלמה כליל משיר ב. במקומה מסופר בשני הבתים הראשונים סיפור דרמטי למדיי על פרידה בין שושנה לשושן. לשני הבתים הפותחים את שיר ב מקצב קטוע הדומה למקצב מרש, ויש בו מעין פזמון חוזר במילים "יין עתיק, זמר יָשן".

ב

יין עתיק, זמר יָשן,
צִמְחוּ בְּגַן שׁוֹשְׁנָה וְשׁוֹשֵׁן.
חֲמֵדָה לְרוּחַ לוֹטְפֶת,
אוֹיָה הַיָּד הַקּוֹטְפֶת!

יין עתיק, זמר יָשן,
אָבוֹי, הַתֵּבֵל שׁוֹשְׁנָה-אֵין-שׁוֹשֵׁן?⁴
דְּמַעַת הַטֵּל הַיּוֹרֶדֶת,
חֲמֵדַת הַפְּרִיחָה הַבּוֹגֶדֶת!

אווירת השיר השני הזה שונה מאוד מאווירת הדמדומים של השיר הראשון. הוא מספר מעין אגדה עתיקה בזמר: שני שושנים הנעים בין חמדה וליטוף לרמזי פרידה: יד קוטפת, שושנה נובלת ללא בן זוגה השושן, פריחה כבגידה. הפנייה אל היונה בשאלה ובאזהרה בשיר הראשון התחלפה בסיפור מעשה שונה למדיי, סיפור שלקחו מר – הלב השבור של בת הזוג הפורחת אך ננטשת. היא מתוארת כ"שושנה-אין-שושן". הטל היורד עליה כמוהו כדמעה. הבית השלישי והאחרון של שיר ב מביא תפנית אל טעמים וריחות חדשים, בצד היין והזמר הישן שכבר נזכרו בפתיחת השיר: יערת דבש, ריח ניחות. בשורה החותמת את הבית יש מעין סיכום מהורהר בנוסח קהלת. הוא יכול להיקשר איכשהו אל סיפור הבגידה ואל השושנה שנגזר דינה לנבול משברון לב בשני הבתים הראשונים:

עַז הַתִּירוֹשׁ, זֶמֶר חֲדָשׁ -
נִשְׁאַה הַדְּבֹרָה לַפְּנֵי הַדְּבִשׁ.
יְעָרוֹת גַּם רִיחַ נִיחוּת,
עַת לְבַל יָעַת לַפְּלֶח.

⁴ בשנת 1947 הקליטה ברכה צפירה כנראה לראשונה את שירם של אורלנד וזעירא "שני שושנים" ובעקבותיה הקליטה אותו שושנה דמארי בשנת 1949. את השיר שזכה אחר כך לביצועים רבים מאוד, חיברו בשנת 1943 יעקב אורלנד ומרדכי זעירא בקפה כסית. <https://yosmusic.com/yos10629>. עוד ידובר בהמשך על תאריך כתיבת המחזור של גולדברג ועל הזיקה האפשרית בינו לשירם של אורלנד וזעירא.

שיר שני זה, קצר כקודמו, עמוס ביין, בזמר ישן ובזמר חדש. יש בו רוח לוטפת, טל כדמעה, פריחה ובגידה ודבורה המביאה דבש לכוורת. מוטיב הדבורה כמוטיב ארס פואטי בשירת לאה גולדברג זכה לעיון בעיקר בשל השיר הארס פואטי המאוחר "הסתכלות בדבורה" (שמיר, 2000). לא קשה לזהות בשיר המאוחר הזה את המשוררת המבוגרת שמובלט בה הכיעור כביכול של הדבורה. לא קשה גם לזהות את העוקץ עם העלבון ועם הזעם ועם האירוניה שהיא מפנה אל מבקריה כסברתה של שמיר ואת הדבש כפירות היצירה: "מִדְבָּשָׁךְ, מִי יִזְכֹּר אֶת דְּבָשְׁךָ" (שם). הופעת הדבורה בשיר ב של מחזור "היונה והשושן" יכולה אפוא לרמוז על קשר אישי אל המשוררת עצמה מעבר לכסות התיאורית. ביטוי העידוד 'עֵת לִבֹּל לְעֵת לִפְרֹחַ' קושר את סוף שיר ב אל תחילתו, שבה תוארה השושנה הנבגדת, הנובלת בצערה. גם בביטוי זה נושבת רוחה של לאה גולדברג בנוסח סיסמתה "האומץ לחולין" (ויסמן, תשע"ז) – יש להמשיך ביצירה גם מול הקשיים שמסביב. הקורא נותר תמה: מה עניין היונה בבין הערבים לבגידת השושנה והשושן? כיצד הם נקשרים ליין, לזמר ולדבורת הדבש? לשון "אני" בשיר א נקשרת אולי אל הדבורה בשיר ב, ובעקיפין גם אל מוטיב הצער והבגידה, אלא שהקשרים עמומים, והחידה נותרת בעינה.

אם ציפה הקורא שהחידה תיפתר בשיר השלישי שבמחזור, תקוותו נכזבת. שיר ג מביא עמו אווירה חדשה, מבנה בתים חדש, סגנון חדש ותכנים חדשים. יש בו מעין דו-שיח מקראי בין גיבורת שיר השירים לחברותיה. היא נשאלת בציטוט משיר השירים לאן הלך דודה, היא מקבלת מהן עצות לחיפוש, אך תשובתה מפתיעה ביותר. כאן מתרחק שיר ג משיר השירים לטובת סיפור אהבה מקראי אחר בהיפוך:

ג

לָאֵן הֵלֵךְ דֹּדְךָ, הִיפָּה בְנָשִׁים?
שְׁלֵמָה נָטַשׁ גִּנָּה וְגִנָּה פֹרְחָה?
שְׁאֵלִי, שְׁאֵלִי בְשָׂדֶה אֵת פִּי הַחוֹרְשִׁים,
שְׁאֵלִי אֵת פִּי הַבָּנוֹת הָרְאוּהוּ בֹרְחָה?

תשובתה המקוננת והמפתיעה מהפכת את סיפור הנאמנות של יעקב לרחל מספר בראשית (כט, כ). על אף העטיפה של הדו-שיח המקראי,⁵ נוצרת בכל זאת בסיומו שיר ג זיקה אל שיר ב: הכינוי לאהוב משיר השירים "הרועה בשושנים" נקשר איכשהו אל שושן ושושנה שבשיר ב. גם מוטיב הבגידה משותף לשני השירים, בגידת השושן הנקטף ובגידת האהוב ש"בָּגַד נִיְאָהֵב אֶתְרָת":

הָלוֹךְ הֵלֵךְ וְלֹא שָׁב הָרֹעֶה בְּשׁוֹשָׁנִים.
אִי לִי, כִּי נָפֹל נִפְלָה מְרֹאשֵׁי הָעֵטְרָת,
כִּי עָבַד דֹּדִי עֲבוּרִי אֵת אֲבִי שְׁבַע שָׁנִים
וּבְשָׁנָה הִשְׁבִּיעֵת בָּגַד נִיְאָהֵב אֶתְרָת.

⁵ ראו הרחבה על זיקות שירי גולדברג לשיר השירים בספרה של שחם, 2017.

המחזור נחתם בשיר ד בחזרה אל לשון "אני". זוהי דוברת שייחלה אל היונה, והיא שבה ללשון הפיוטית, למבנה, למשקל ולחריזה של שיר א. אלא שאווירתו של שיר ד שונה, יש בו שיח מלנכולי המעיד על מצוקה, והוא אישי, וידויי ונקשר אל מוטיב מוכר משיריה האישיים של גולדברג: מועקת הלילות.

ד.

בְּאֵי הַלֵּיל
סָגַר כְּחוֹמָה.
קָרְאֲתִיךְ מִן הַלֵּיל,
יוֹנָה תִּמָּה!

אָבוֹי לְעֵינִי
מְאָסָה הַתְּנוּמָה.
פָּרְשִׁי אֶת כְּנָפֶיךָ,
יוֹנָה תִּמָּה.

קריאת השבר "אוי לי" של האוהבת הנבגדת משיר ג מדהדת כאן ברמז בקריאה האישית של הדוברת "אבוי לעיניי". יופיה של שעת בין הערבים פינה את מקומו ללילה ללא שינה הסוגר כחומה. בתחביר מורכב המקשה על ההבנה מתארת הדוברת בגוף ראשון את נדודי השינה: "אָבוֹי לְעֵינִי מְאָסָה הַתְּנוּמָה". הלילה אינו מביא מנוחה כי התנומה ממאנת לבוא אל עיניה, התנומה מואסת בהן. לא נותר אלא לקרוא ליונה התמה.

מוטיב זה המעמת בין לילה קשה לשחר ללא נחמה מופיע לא אחת בשירי לאה גולדברג. כבר בשיר מוקדם הפותח במילים "יש ריח פרי נרקב" היא מתארת את קשיי המעבר מן הלילה ליום: "יֵשׁ חֲלוּמוֹת-דְּמָמָה בְּאֵלֶּה הַלֵּילוֹת, / סוּמִים כְּנֹלֵד חַיָּה גְדוֹן לְמַאֲכָלָת, וּבִפְקָרִים עַל פֶּצַע חֲשֵׁכָה / תּוֹלַעַת אוֹר לָחָה זּוֹחֶלֶת" (15).⁶ הלילה הוא זמן הסיוטים, הפחדים והבדידות. במחזור "לילה וימים אחרונים" (37–41) הלילה הוא זמן של חשבון נפש ושל זיכרונות. ב"גשם בלילה" (44) הלילה הוא ליל זיכרון המתים בעיר המתה (125), הוא הזמן שבו "אוֹרֵב הַפֶּחַד". בשיר "כתנת פסים" (186) הבוקר קוטל את חלומות הלילה ומכה באור ובפיקחון. גם בשיר ב במחזור "בלי שיר ותף" (267) הבוקר אינו מביא עימו נחמה אלא זריחה חולנית ומהוססת. במחזור "בערב יומי" (187) מופיעה קריאה נכזבת ליונה: "חֲלוּנִי אֶקְרַע וְאֶקְרָא: בּוֹאִי, יוֹנָה / אֶף הַלֵּילָה שְׁלַח אֵלַי יַגְשׁוּפִים חֲכָמִים".⁷

השושן נעלם משיר ד החותם את מחזור היונה והשושן. השיר נחתם בקריאת השחרית של הגבר ובמעין התגשמות של הציפיה לבוא יונת האור. בפיה היא נושאת בשורת תקווה בדמות הכוכב איילת השחר.

⁶ כל מספרי העמודים של שירי גולדברג הם ממהדורת 1970 של "מוקדם ומאוחר", אלא אם צוין אחרת.
⁷ בין החתכים שדרכם מתבוננת חיה שחם (2017) בשירי גולדברג, ישנו פרק שכותרתו "מקברי לילות אל אור הבוקר". היא רואה כאן אימאז' אובססיבי החוזר לאורך יצירתה בווריאציות שונות. אחת מהן היא התחושה שהשחר כבד מנשוא (שם, עמ' 177). חילופי לילה ויום שאינם מביאים עימם אור או הקלה.

מעבֵּר לַלַּיִל
הַגָּבֵר קָרָא.
יִסְלְתִי אֵלָיֶךָ
וְתִהְיֶה הַבְּשׂוּרָה.

יָרְדָה מִן הַשֶּׁסֶק
יוֹנָתָן הָאֹרֶר
אֵילַת הַשֶּׁסֶק
נוֹשָׂאת בְּמִקְוֶה.

היונה שכונתה "יונה תמה" נקראת עתה "יונת האור". היא מגיעה בסיום הלילה הקשה ונושאת במקורה את איילת השחר. המחזור נפתח ומסתיים במוטיב היונה ובחילופי הערב הלילה והשחר. בלב המחזור בשירים ב ו-ג מקופלות שתי דרמות של בגידה: השושנה המתאבלת על אובדן השושן, והכלה המיועדת המקוננת על בגידת חתנה. ועדיין אנו תמהים על מקומה של דבורת הדבש בשיר ב ועל מילות העידוד כביכול בניסוח קהלת הנצמדות לדבש, לכוורת ולדבורה: "עַתָּה לִבְלָל וְעַתָּה לִפְרֹחַ". שם הפועל "לבלל" רומז גם לבגידה שבפתיחת שיר ב באובדן השושן, לטל היורד כדמעות ול"תְּמַנְתָּ הַפְּרִיָּקָה הַבּוֹגֶדֶת". נוצרות אפוא זיקות עמומות בין המוטיבים, אך פשר לכותרת "משירי היונה והשושן" עדיין אין.

ג. נסיבות הפרסום

המחזור "משירי היונה והשושן" התפרסם לראשונה במוסף "עתים", המוסף הספרותי השבועי של "על המשמר". ערכו אותו אברהם שלונסקי ושותפיו לעריכה היו רפאל אליעז, עזריאל שוורץ-אוכמני ולאה גולדברג. מוסף ספרותי ואומנותי זה הביא חדשות משדה הספרות והאומנויות, ביקורות ספרות, מוזיקה, בלט ותיאטרון. בשנתו השנייה של המוסף, בגיליון 26 שלו, התפרסמו ארבעת שירי היונה והשושן וגם ביקורת תיאטרון נוקבת של לאה גולדברג בשם העת שלה עדה גרנט. בדיקת התאריך מגלה שזהו גיליון ערב פסח (23 באפריל 1948).⁸ זיקת שיר השירים בשיר ג אל פסח ברורה למדי. אך כל השאר תמוה. הארץ סוערת, ירושלים במצור, השיירות מתקשות להבקיע אליה, הבריטים עומדים לעזוב תוך ימים ספורים, וסכנת הפלישה של צבאות ערב מוחשית ומאיימת. מה טעם מצאה המשוררת לקונן על סיוטי הלילה שלה ועל רמזי אהבה נבגדת בנוסח אישי בגוף ראשון בתקופה המתוחה הזאת? תשובה חלקית לכך נמצאת בגישתה של לאה גולדברג לשירה בזמן מלחמה.

כעשור קודם לכן, בתאריך שמונה בספטמבר, שבוע אחרי פלישת גרמניה לפולין ותחילת מלחמת העולם השנייה, פרסמה גולדברג רשימה בביטאון "השומר הצעיר". כותרתה הייתה: "על אותו נושא עצמו". היא פרסה ברשימתה את דעתה על תפקיד השירה בעת מלחמה:

⁸ אני מודה לידידי פרופ' גדעון טיקוצקי ששלח לי את דף המוסף "עתים" שבו פורסם המחזור לראשונה. מבטי נמשך אל התאריך המיוחד: ערב פסח תש"ח.

אני מאמינה, שהגוף החי, החם, הנושא בקרבו אפשרויות של אהבה וסבל לכל צורותיהם, גופו של האדם החי, חשוב לחיים אלה מכל הגויות של ההרואים (ואפילו הם גיבורים) בשדה - הקטל. ולא משום שטוב כלב חי מארי מת, אלא משום שאדם חי, - המסוגל לחשוב, לאהוב, לשנוא, לשנות סדרי עולם, - ערכו רב יותר מערכם של כל החפצים הדוממים. ולעולם יהא שדה-שיבולים טוב ויפה משממה, שעברו עליה הטנקים [---]. לא זכות בלבד היא למשורר בימות הזוועה לשיר שירו לטבע, לאילנות הפורחים, לילדים היודעים לצחוק, אלא חובה, החובה להזכיר לאדם, כי עדיין אדם הוא, כי קיימים בעולם אותם הערכים הפשוטים והנצחיים העושים את החיים ליקרים יותר, את המוות למושלם יותר, - את המוות ולא את הרצח. להזכיר לאדם, כי בכל עת ובכל שעה לא הוחמץ עדיין המועד לשוב ולהיות אדם. כי כל זמן שהשירה אוהבת את האדם בארץ הזאת ואת החיים על פניה, כדאי וראוי גם לו, לאדם, לאהבתם, להעריכם, לשמור עליהם (גולדברג, 1939).

רשימתה של גולדברג עוררה הדים ופולמוס, נתקלה בלא מעט התנגדות גם מצד מכריה ועמיתה של גולדברג, אך היא סירבה לזוז מעמדתה הפציפיסטית (חבר, 2000). כשותפה לעריכת המוסף "עתים" היא מצאה לנכון לפרסם בערב פסח שירה אישית ופיוטית שאין בה זכר להדי הימים ומאורעותיהם. אולם זוהי תשובה חלקית בלבד. רמז אחר מצוי בקרבתו של תאריך הפרסום לעונת האביב וליום הולדתה המתקרב בחודש במאי. סקירת שירי גולדברג מגלה שאין בנימה האישית בתאריך האביבי הזה משום הפתעה. שלוש עשרה שנים מאוחר יותר, בגיליון ערב פסח של "על המשמר", הטמינה המשוררת חידה אישית נוספת עטופה בסמלי החג. זהו שיר שפותח במילים "עוד ממתנה כוסו נש" אֶלְיָהוּ" שלא קובץ אף באחד מספריה. יש בו שורות קשות להבנה, כגון: "פְּנֵי הַיָּלְדִים כְּבֵר בְּמִבְּחָה", וגם "אֶכֶל אֶתָּה אֵינָה רוֹצֶה לְשֹׁמֵעַ, כְּכֵר חֲמִשִּׁים שָׁנָה לֹא בָּא הַגָּס" ו"פְּנֵי הַנְּבִיא כְּפָנֵי מֶלֶאךָ הַמֶּנֶת אֶכֶל כּוֹסוֹ עֲדִין מִמֶּתִינָה". במקום אחר (סוברן, תשע"ג) דנתי בהרחבה במקומו של אליהו הנביא בביוגרפיה הפיוטית והסמלית של המשוררת. הראיתי כיצד הוא קשור להחמצות שבחייה. "כנען" היא כותרתו של שיר מוקדם שפורסם בכתב העת "מאזניים" בשנת תרצ"ח (כרך ו, עמ' 434).⁹ כותרת זו מרחיקה את השיר ממבע ישיר של חוויה אישית ופרטית. הדוברת פונה אל הארץ החמסנית והקשה במילים "לְשִׁיר עֲלִיף כְּעַל מִתְּנֶק וְאֵלֶם". נימתו של שיר מוקדם וארוך זה היא אישית. נימתו וידוי: "תן לי בְּמִתְּנֵקִי-מִתְּנֵקִים אֶרֶץ וְבַת אוֹרוֹת וְיָם - / לְמִשֵּׁשׁ אֶת בְּשָׂרָה הָחֵם בְּאַצְבָּעוֹת אֱלֹהֵי, / לְהַנִּים תִּינוֹק מִפְּרֶס לְרִגְלֵי הַגִּלְעָד." [---] סֶלַח לִי, רַבּוֹנוֹ נֶשֶׁל עוֹלָם, / כִּי לֹא הָרִיתִי אֵלָּא שִׁירִים".¹⁰ בשעות אלה של חשבון נפש היא מתוודה על החמצת הקשר החלוצי. אין היא חלוצה כחבריה מקיבוץ אפיקים. היא גם מתוודה על החמצת האהבה והמשפחה.¹¹ מתגלה כאן קו חוזר בכתיבתה: שירים אישיים וחשופים ביותר שלה היא חיברה בתאריכים של חשבון שנותיה לקראת יום הולדתה האביבי המתקרב. כשפרסמה את שירה, הן את "משרי היונה והשושן" הן את "עוד ממתנה כוסו של אליהו", עטפה אותם המשוררת בעטיפות של סמלים מוכרים שמרחיקים אותם מן החשיפה האישית שמקופלת בהם. את "שירי היונה

⁹ השיר כונס בספרה "שיבולת ירוקת העין" משנת 1940, והופיע אחר מותה במהדורת כל שיריה של גולדברג, חלק א, עמ' 167-168.

¹⁰ הגלעד הוא מקום מושבו של אליהו, הנביא הגלעדי. שירה המלנכולי של גולדברג "ערב מול הגלעד" הוקדש לילדי קיבוץ אפיקים השוכן למרגלות הגלעד.

¹¹ שרה בן ראובן (2013) גילתה אוסף מכתבים נרגשים של גולדברג שנימתם רומנטית אל יוסף אופין חבר אפיקים שלמרגלות הגלעד. המאמר המקוון נמצא כאן: 'הארץ' 31 בדצמבר 2010. <https://www.haaretz.co.il/literature/1.1238064>

והשושן" היא פרסמה לראשונה בעיתון בהיותה כמעט בת שלושים ושבע, ואחר כך בספרה "ברק בבוקר" בשנת 1955. היא כינסה את המחזור ב"מוקדם ומאוחר" יותר מעשור אחר הפרסום הראשון. אולם את "כוסו של אֶלְיָהוּ" המגלה טפח ומכסה טפחיים, שפרסמה לקראת יום הולדתה החמישים, השאירה מוסתר בין דפי עיתון "על המשמר" בגיליון 5394 של חודש ניסן תשכ"א.¹²

ומה לכל אלה ולחידת היונה והשושן? האם גם כאן הרמז האישי עטוף בסמלים ובמוטיבים מרחיקים? הטון האישי ניכר מאוד בשירים א ו-ד. בשירים ב ו-ג בולט מוטיב המועקה, שברון הלב והבגידה, אך בשיר ב יש גם רמז לכך שכתבת שירים היא דרך להתמודד עם הכאב, כאותה דבורה נושאת דבש שיודעת ש"עת לפל נעת לפלח". מכל אלה מסתמנת תמונה אישית שיש לה אחיזה בשירים רבים של המשוררת, אולם טרם נפתרה חידת הצירוף שבין יונה לשושן.

ד. ההלחנות בדרך לפתרון

מלחינים אחדים מצאו לנכון לפנות אל שירי היונה והשושן כמילים להלחנה. הנה הם מן המאוחר למוקדם. נחום היימן שלח לפסטיבל הזמר בסגנון עדות המזרח בשנת 1980 שיר בשם "יונה תמה". אפשר שהדהדו לו מילות שיר השירים ה, ב: "קול דודי דופק פתחי לי אֶחָתִי רֵעִיתִי יוֹנָתִי תַמָּתִי", או שמא נקשרו בתודעתו של המלחין מילות הבית הראשון והאחרון של גולדברג אל הפיוט המוכר של שלום שבזי: "סִפְרֵי תַמָּה תַמִּימָה / בֵּת מְלָכִים הִתְכַּמָּה / עֲנָתָה יוֹנָה: סְעָדָהּ, וְאֶנִּי תוֹךְ לֵב אֶנְיָהּ..."¹³ נראה שמשום כך חיבר היימן מנגינה שהיא מעין שיר לדינו, שתתאים לפסטיבל הזמר המזרחי. הוא הלחין רק את השיר הראשון והאחרון שבמחזור, וכינה את שירו "יונה תמה". היימן התעלם מהשושן ומבגידת האהוב מ"שיר השירים" שבלב המחזור. שירו של נחום היימן עדין ויפה. מבצעת אותו בנעימות ריבי בן בשט,¹⁴ אך הוא נותק מהמחזור של גולדברג ויצא לחיים משלו. משהתעלם היימן ממוטיב השושן, הוא לא מסייע בפתרון החידה. בשנת 1970 יזם המפיק אמנון ברנזון מופע בשם "נסיעה מדומה" ובו חמישה עשר משירי לאה גולדברג. את שירי המופע המוצלח הלחין סשה ארגוב ועיבדו צביקה כספי ודניאל שליט. המופע גם הונצח בתקליט. חלק מההלחנות היו חדשות והושמעו לראשונה במופע זה. כזו היא הלחנת "היונה והשושן". אופירה גלוסקה שרה כסולנית ברגש את מנגינתו של ארגוב שמשמרת את נימת הכיסופים המלנכולית של שירים א ו-ד של המחזור. ארגוב, שלא כהיימן אחריו, הלחין גם את שיר ב של המחזור. הוא הבחין באופיו השונה. הבנים שבחבורת הזמר של ברנזון שרים כאן מנגינה שיש

¹² השיר היה נותר שכוח אלמלא חיפשה נעמי שמר שיר לחודש ניסן לתוכנית טלוויזיה שלה בשם "ימי החודש". לתוכנית "ימי ניסן" שלה הלחין לבקשתה גיל אלדמע, איש קול ישראל, בשנת 1980 את השיר במנגינת ולס ענוגה שמחמיצה את טון הווידי הקשה, המוצפן. במיוחד אין המנגינה הנעימה הולמת את המילים הקשות שבהן מסתיים השיר: "פְּנֵי הַנְּבִיא פְּנֵי מְלֹאךְ המוות, אֶכֶל כּוֹסוֹ עֲדִין מְתִינָה": <https://www.youtube.com/watch?v=znNL7xTSiVI>. מאז נוספו לשיר ביצועים של חבורת רננים ושל חבורת "אדם לאדם", אולם חידתו נותרה מוצפנת ועלומה: מי הוא זה ש"אֵינְךָ רוֹצֵה לְשֹׁמֵעַ" כבר חמישים שנה?

¹³ <http://www.eelebetamar.org.il/%D7%A1%D6%B7%D7%A4%D6%BC%D6%B0%D7%A8%D6%B4%D7%99-%D7%AA%D6%B7%D7%9E%D6%BC%D6%B8%D7%94-%D7%AA%D6%B0%D7%9E%D6%B4%D7%99%D7%9E%D6%B8%D7%94>
¹⁴ <https://v.mzemer.com/watch.php?vid=99816d0c7>

בה מקצב נמרץ של מעין מרש, העומד בניגוד לנימת הכיסופים שבשירים א ו-ד. בשינוי נוסף בלחן הוא מספר את סיפור שברון הלב של השושנה ואת סיפור הדבורה.¹⁵ ארגוב השכיל להבליט את הניגוד בין השירים ולזרוע גם במוטיב הבגידה והדמעה נימת געגוע בסולם מינורי. שיר ג לא הולחן כלל למופע זה, שלא כל שיריו זכו להיות קליטים ומושמעים. הבדלי הלחן בין שלושת שירי המחזור שהלחין ארגוב הבליטו את החידתיות אך לא פתרו אותה.

יחזקאל בראון הלחין את המחזור כולו כבר בשנת 1956 בסגנונו הקונצרטנטי הייחודי. בחוגים למוזיקה ובקונסרבטוריונים מלמדים את הזמרים לשיר את שירי המחזור המורכב הזה של בראון. והנה דווקא מכאן צומח רמז לפתרון החידה. יש כמה סרטוני יו-טיוב של תלמידיה של מורה לפיתוח קול מאזור הצפון. הם שרים את יצירתו המורכבת של יחזקאל בראון.¹⁶ אולי בשל מוצאה הזר של המורה מארי-קלייר הרמן כותרת אחד הסרטונים הללו משנת 2015 לא הייתה בעברית. התלמיד של מארי-קלייר בקונסרבטוריון רובין חיפה, עומרי אייזנבוד, אז בן 14, שר את המחזור בהלחנת יחזקאל בראון. מן הכותרת הלועזית עלה הרעיון לחפש את המקור לקשרי היונה והשושן בחיבור הלועזי שבין Lily ל-dove. מכאן הייתה הדרך קצרה אל "אהבת משורר" של היינה. לא יקשה להניח שלא גולדברג, האמונה על התרבות הגרמנית, הכירה את הטקסט של היינה משנת 1822 וכנראה גם את ההלחנה המפורסמת של המחזור שהלחין שומן בשנת 1848. בשיר ג של המחזור הזה מופיעים זה בצד זה שושן ויונה:

Die Rose, die Lilie, die Taube, die Sonne,
die lieb' ich einst alle in Liebeswonne.
Ich lieb' sie nicht mehr, ich liebe alleine
die Kleine, die Feine, die Reine, die Eine;
sie selber, aller Liebe Bronne,
ist Rose und Lilie und Taube und Sonne.

שיר שלישי זה במחזור של שישה עשר שירי היינה הוא קצר וזוהר. האוהב מצהיר בו: כל מה שאהבתי – יונה, שושן ושמש, אינני אוהב אותם עוד. אני אוהב רק אותה – את הקטנה, היפה, הזכה. היא בשבילי גם יונה, גם שושן וגם שמש. בשורה הראשונה והאחרונה של השיר הקצר מופיעה המילה שמש Sonne בסמוך למילים יונה ושושן. האין כאן רמז לשיר אהבה מוצפן ואפילו לנמענו של השיר?

בשנותיה הראשונות בארץ חייתה גולדברג בתל אביב והסתופפה בחוגו של שלונסקי, שעודד וקירב אותה ואף דאג לה לפרסום ולפרנסה. בהדרגה ניתקה גולדברג מתל-אביב ועברה לירושלים, תחילה לתקופות נופש קיציות, אחר כך להוראה באוניברסיטה העברית, ולבסוף גם למגורים בשכונת רחביה (ריבנר, 1980; ליבליך, 1995). היא התיידדה מאוד, ידידות אישית ואינטלקטואלית, עם המשורר והפרופסור לספרות אריה לודויג שטראוס ועם אשתו אווה, בתו של

¹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=2m5a9NvXJ6s> גם שם טוב לוי כמוהו כארגוב הלחין את שלושת שירי המחזור בלי שיר ג: <https://www.youtube.com/watch?v=sAi9KozxUmY>. הלחנה זו בביצוע אריק איינשטיין בתקליט "תוצרת הארץ" (2000) מחמיצה לטעמי כליל את משמעות השיר, גם בשל ההחסרה של שיר ג, אבל בעיקר בשל החזרות המרובות וההגשה המרושלת משהו של איינשטיין.

¹⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=7rEhN1RV4s>

מרטין בובר. כך התוודעה גם לחוג ידידיהם דוברי הגרמנית: גרשום שלום, הוגו ברגמן, ש"י עגנון, וגם ובייחוד אל המשורר המסתגף אברהם בן יצחק, סוֹנָה (או זוֹנָה).¹⁷ כשחלה אריה לודויג שטראוס הוא המליץ על גולדברג למלא את מקומו כפרופסור באוניברסיטה. פרשת יחסיה עם בן יצחק הייתה מורכבת. מעט מהמורכבות הזאת נחשפת ביומניה: בשנת 1941, כשהיא בת שלושים ואחת והוא בן חמישים ותשע, היא כתבה עליו ביומנה בהערצה מהולה ברתיעה ובהתבטלות: "אני יודעת, כי בעצם אין האינטלקט שלי מגיע לתבונתו של ס., אבל נחוץ לי אדם כזה לצדי. אדם שמפחדים מפניו במקצת ומכבדים (מלה גימנזיסטית – מעריצים) אותו". וגם: "הוא זה שנטל ממני את כל הטעם לפגישות עם בני אדם אחרים כי כולם נראים טיפשים לעומתו [...] גם חסרי לב. הזכות הזאת להכיר אדם זה הייתה גם לאסון". ובשנת 1942 כתבה ביומן: "פגישה זו הפכה את חיי על פיהם" (ליבליך, 1995, עמ' 183). הממואר שכתבה לזכרו אחרי מותו "פגישות עם משורר" מסגיר את הערכתה ואת הערצתה, ופחות מכך את רחשי הלב הרומנטיים שלה כלפיו. אלה לא באו על ביטויים בעולם הממשי. נותר רק לנחש שבשיא היכרותם בשנת 1948 היא הרשתה לעצמה לשחק משחק מחבואים ספרותי מוסווה היטב על גבי העיתון בערב פסח, בשעה של ערב מלחמה. אפשר שהיא הצפינה שם מכתב אהבה מהול בכאב ובאכזבת הבגידה. יש בו גם שמץ עידוד עצמי על הצורך להמשיך ולהפיק את דבש השירים על אף הכאב של "שושנה-אין-שושן". וכך מי שמכיר את היינה יקרא את מחזור השירים שלה, ויוכל אולי לקשור את זיקת היונה והשושן להבעת אהבה נסערת ונכזבת. אולי הוא יוכל גם לגלות מי הנמען ששמו חוזר בשורות הפתיחה והסיום בדמות השמש: Sonne (בר יוסף, 2012, עמ' 143–148). הלא זה שמו של האיש שכיננו הספרותי היה 'אברהם בן יצחק'.

אין זו הפעם היחידה שגולדברג מצפינה את רחשי הלב העמוקים שלה בתוך מעטפת ספרותית תרבותית. כך במוטיב "אליהו" העובר כחוט השני לאורך שירתה, ומבטא בצופן את אכזבות חייה של זו שרצתה "לְהִנָּחַת תִּינּוֹק מִפְּרֶס לְרִגְלֵי הַגִּלְעָד" בשיר "כנען" שנזכר לעיל. באותה נשימה היא ביקשה "סֶלַח לִי, רִבּוֹנוֹ שֶׁל עוֹלָם, / כִּי לֹא הָרִיתִי אֶלָּא יְשִׁירִים" (סוברן, 2013). כזה הוא גם סיפור אהבה מאוחר יותר שלה שהוצפן והורחק. רק חברתה הקרובה מינה לנדאו ידעה שמאחורי המחזור "אהבתה של תרזה די מון" מסתתר סיפור אישי מלא סערה וכאב (ליבליך, 1995, עמ' 210–211; טיקוצקי, 2005). כל אלה, ואולי ישנם נוספים, הם הגילויים של לשון המעמקים, לשון הסתרים, של לאה גולדברג, גילויים של האישי החסוי שהוצפן בתוך הפומבי הגלוי לכול. שיריה של גולדברג אומנותיים ומלוטשים, מלאכת מחשבת של לשון פיוטית אישית עם זכרי מקורות. מול הסוד האישי שמוצפן בהם נכמר הלב.

¹⁷ ראו כתיב שמו באתר תרגומי הספרות העברית: https://www.ithl.org.il/page_13114

מקורות

- בן ראובן, ש' (2013). **כעץ באפלת היער, על אהבותיה של לאה גולדברג**. תל אביב וירושלים: שוקן.
- בר יוסף, ח' (2012). **לאה גולדברג**. ירושלים: מרכז שז"ר לחקר הספרות העברית.
- גולדברג, ל' (1939). על אותו הדבר עצמו. **השומר הצעיר**, 8 באוגוסט.
- (1951). **פגישות עם משורר**. תל אביב: ספריית פועלים.
- [1959] (1970). **מוקדם ומאוחר**. מרחביה: ספריית פועלים הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
- (ללא ציון שנה). **שירים א-ג**. תל אביב: ספריית פועלים.
- הירשפלד, א' (2010). איך הפכה לאה גולדברג לנוכחות חיונית בחיינו. **הארץ**, 14 בינואר.
- <https://www.haaretz.co.il/misc/1.1184698>
- ויסמן, ע' (תשע"ז). מהו האומץ לחולין – לאה גולדברג וטעמו של המושג. **ביקורת ופרשנות**, 45, 137–162.
- חבר, ח' (2000). "הַזְמָר תָּם": לאה גולדברג כותבת שירי מלחמה. בתוך: ר' קרטון-בלום וע' ויסמן (עורכות), **פגישות עם משוררת** (עמ' 116–134). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- טיקוצקי, ג' (2005). מחלוני וגם מחלונך: התכתבות דיאלקטית עם מוסכמות ספרותיות בשיר של לאה גולדברג. **עלי שיח**, 53, 69–83.
- (2011). **האור בשולי הענן: היכרות מחודשת עם יצירתה וחייה של לאה גולדברג**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליבליך, ע' (1995). **אל לאה**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- סוברן, ת' (2013). חתן נעורים עד בלותך – קווים לתיאור לשונה הפואטית של לאה גולדברג. **הד האולפן החדש**, 100, 139–151.
- ריבנר, ט' (1980). **לאה גולדברג, מונוגרפיה**. תל אביב: ספריית פועלים ומכון כ"ץ של אוניברסיטת תל אביב.
- שחם, ח' (2017). **על גבול האור – חתכים והתבוננויות ביצירת לאה גולדברג**. חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה.
- שמיר, ז' (2000). "הסתכלות בדבורה" – דיוקן המשורר כאיש זקן, לאה גולדברג משלחת עוקץ במקטרגיה. בתוך ר' קרטון-בלום וע' ויסמן (עורכות), **פגישות עם משוררת** (עמ' 184–213). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.